

MAARTEN COLETTE^a

Aantekeningen bij een moord

Vermeersch, P. (2019). *Aantekeningen bij een moord*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Panopticon, 40 (5), 436-440

© 2019 Maklu | ISSN 0771-1409 | September 2019

^a Assistent, Vakgroep Interdisciplinaire Studies van het Recht, Vrije Universiteit Brussel (Corresp.: maarten.colette@vub.be)

Reeds decennialang bereflecteren criminologen en juristen de origine en het verloop van de assisenjury en van de diverse vormen van genoegdoening in de strafprocedure. In *'Aantekeningen bij een moord'* haalt Balkanspecialist Peter VERMEERSCH deze door de wol geverfde auteurs op een uiterst zwierige manier door de mangel. Verfrissend is dat VERMEERSCH zijn hoogsteigen wedervaren als lid van een assisenjury koppelt aan de actuele strafrechtsdogmatiek, die naar zijn gevoel nog te veel blijft hangen in verticale vormen van genoegdoening. De strafprocedure oogt daardoor een wraakoefening. Een strafprocedure die werkelijk belang stelt in de drijfveren van daders en in de punitieve verlangens van slachtoffers, zou veel meer opschuiven in de richting van herstelrecht.

Het boek gaat van start op een persoonlijke noot van de auteur: als onderdeel van een assisenjury dient VERMEERSCH mee te beslissen of een twintiger (op het ogenblik van de feiten was de beschuldigde achttien jaar oud) naar de cel moet voor het doden, in haar Brusselse appartement, van een bejaarde weduwe. Als de beschuldigde puin ruimt in een belenden woning in het appartementsgebouw en het toilet van de vrouw bezigt, ziet hij in haar badkamer juwelen liggen. Tezamen met twee andere tieners (allebei vijftien) keert de beschuldigde in de avond terug, waarna het gruwelijk fout afloopt. De jeugdrechter stuurt de jongste twee kompanen naar een jeugdinstelling, de assisenjury veroordeelt de oudste tot 21 jaar cel.

Wat hield deze jongen van achttien bezig? Wat had de beschuldigde de nacht van de feiten beziel? In de werkelijke wereld, zo stelt VERMEERSCH vast, is het niet te doen om 'de' waarheid achter de motieven van een persoon te achterhalen. Justitie kan slechts pretenderen deze waarheid in pacht te hebben, omdat de procedure zijn gang moet gaan. Maar hoezeer ze ook haar allerbeste beentje voorzet: het recht kan nooit de veelomvattende werkelijkheid vangen. Vandaar ook de opdracht op de keerzijde van de kaft van dichter Gerrit ACHTERBERG: *"Er zijn dingen gebeurd, die niemand achterhaalt"*. Was de beschuldigde zinnens om het slachtoffer te doden? Hoe rijpen gebeurtenissen in iemands hoofd? Televisieseries keren aan het eind van een aflevering stevast terug naar de *crime scene*, alsof een camera bij machte was het gebeuren in beeld te brengen, en bieden daarmee een intieme kijk in de gevoelswereld van dader en slachtoffer. Maar het brokkelige verloop van assisen correspondeert niet met het vlakke gangetje van de Amerikaanse blockbuster *'Runaway Jury'* (die gaat trouwens over een burgerlijke zaak tegen een wapenfabrikant). Evenzo is zulke assisenzaak ziende blind

voor de diverse broodnoodzakelijke vragen: *“Eigenlijk wist je nooit precies wat er zich had afgespeeld in iemands hoofd, welke details er echt toe deden, welke vlogen koorts en slapeloze driften, wiens verkeerd begrepen woord en welke nagalm van welke onvergetelijke pijn”* (VERMEERSCH, 2019: 33). In het verloop van een assisenzaak verschuilen verder ook magistraten en advocaten zich achter blikken die bureaucratische onberispelijkheid lijken te weerkaatsen.

In hoofdstuk 2 brengt VERMEERSCH de voornoemde blindheid op fraaie wijze in verband met de architectuur van het Brusselse gerechtsgebouw. Dit kolossale bouwwerk beoogt door haar aanblik ondubbelzinnig ontzagwekkend te zijn. Van bij de aanvang van de werkzaamheden (in 1866) jaagt de Brusselse architect Joseph Poelaert (ook bekend van de Rouppefontein en de Congreskolom) met een overweldigende mankracht tonnen steenslag door de verloederde omliggende arbeiderswijk – de ‘Marollen’. Deze boude onderneming ademt, zo meent VERMEERSCH, een indrukwekkend vooruitgangsgeloof uit. Subtiel voelt VERMEERSCH (2019: 48) de achterliggende bedoelingen van zulke tomeloze eierzucht aan de tand: *“Een buitensporig paleis kon best dienen als overkapping voor onbevattelijke rituelen en menselijke raadselachtigheid. Het buitenproportionele van het gebouw weerspiegelde wat je er aan onhandelbaarheid allemaal in kon aantreffen: wrok, schuldgevoelens, straffen. Dat kon woekeren buiten elke maat. Als het daarover ging, moest dit paleis ons misschien maar permanent herinneren aan dat onhandig gewoel van ons”*. In die zin herinnert ook het afbrokkelende betonrot van het justitiepaleis eraan dat we sinds de ingebruikname ervan niet verder zijn gekomen dan negentiende-eeuwse denkstromen aangaande misdaad en straf, dat het justitieapparaat (advocaten, media, magistraten, burgers) zich star vastklampt aan de voorbijgestreefde notie dat de essentie van de straf eenzame opsluiting en boetedoening behoort te zijn.

Ook wanneer VERMEERSCH over de omwalling van de stervormige gevangenis van Sint-Gillis heen leunt stelt hij vast dat de manier waarop men ertoe komt met de gestrafte naar re-integratie toe te werken, nog negentiende-eeuws aandoet en achterop hinkt bij eigentijdse ontwikkelingen omtrent de straf. In Sint-Gillis verblijven er gemiddeld 850 gedetineerden, met 549 beschikbare plaatsen; de directeur van deze gevangenis typeert die situatie als een ‘afgeleefd sardineblik’. Deze gevangenis was oorspronkelijk bedoeld als een totaalinstelling die gedetineerden tot inkeer zou brengen en die hen de blik zou doen afwenden van de slechte invloeden die andere gevangenen ten overstaan van het penitentair regime zouden kunnen doen gelden.

Anno 2020 is de overbezetting van de gevangnissen voor velen een doorn in het oog. VERMEERSCH gaat echter voorbij aan die tamelijk banale vaststelling. Op een bijzonder knappe wijze toont hij aan dat het debat over alternatieve vormen van detentie in de vergetelheid verzinkt door toedoen van deze orgastische bouwwerken die een centrale plaats in onze grootsteden opeisen: *“Het besloten leven in die strak georganiseerde en kunstmatige wereld, dat zat allemaal verborgen achter procedures, hoge blinde muren en prikkeldraad, en slechts af en toe werden de problematische onderliggende ideeën – vrijheidsberoving als reactie op misdaad, toezicht als disciplineringsmethode, collectief wegstoppen als veiligheidsstrategie – in twijfel getrokken”* (VERMEERSCH, 2019: 223). Met andere woorden: degene die zich beklaagt over de overbezetting van de gevangenis, komt er in feite niet toe om de zin en onzin van deze totaalinstelling *an sich* in vraag te stellen.

In een navolgend deel van zijn boek wenst VERMEERSCH dit nadrukkelijk wel te doen. Dat een assisenzaak er niet toe komt om het totaalplaatje van het verhaal van dader en slachtoffer in beeld te brengen enerzijds, en besloten detentie meer schade berokkent dan dat er iets goeds uit kan voortkomen anderzijds, brengt VERMEERSCH als vanzelf tot een hartstochtelijk

pleidooi voor alternatieve vormen van opsluiting (detentiehuizen die in contact blijven met de maatschappij) en voor het herstelrecht. VERMEERSCH focust in dit verband hoofdzakelijk op één variant van herstelrecht: het gesprek tussen dader en slachtoffer. Deze gesprekken beogen nadrukkelijk schaamte op te roepen, maar niet de vernederende versie ervan die de eenrichtingscommunicatie in de rechtbank lijkt voor te staan. Tijdens een rechtszaak loopt elke vorm van toenadering, zo stelt VERMEERSCH vast, schipbreuk op het feit dat justitie 'haar werk moet doen'. Vele slachtoffers komen daar beschadigd uit, ervaren een gevoel van machteloosheid en verbittering, terwijl de buitenwereld die gevoelens juist de wacht lijkt aan te zeggen: na de uitspraak dient het gerijpte slachtoffer alle ziedende emoties omtrent het ervaren onrecht los te laten.

Om te achterhalen hoe het eraan toe gaat neemt VERMEERSCH zelf deel aan slachtoffer-dader-gesprekken. Hij stelt vast dat dader en slachtoffer erin slagen om verhalen boven te spitten die er tijdens een rechtszaak niet toe doen. Zij krijgen er de kans om mens te zijn en als mens gezien te worden. VERMEERSCH leunt uitgebreid op de Noorse criminoloog Nils CHRISTIE, die met het artikel '*Conflicts as Property*' in 1977 potten brak: "*Professionals bepaalden dan haarscherp wie de regels had overtreden en wie niet, wie gestraft moest worden en wie niet. (...) Geen menselijk contact was nog mogelijk met degene met wie je was gebotst. Ook de rest van de samenleving had zich ervan afgewend. Je zat er thuis alleen mee: jij en je woede en schaamte*" (VERMEERSCH, 2019: 286). De rechtserkenning van het ervaren onrecht door de uithandengeving van lijden en verdriet omvat ook een keerzijde; het eigenaarschap over het onvermijdelijk voortsluimerende conflict glipt door de trillende vingers van alle rechtstreeks betrokkenen heen.

'Aantekeningen bij een moord' is geschreven in een jachtige stijl, roept meer vragen op dan dat het voorgekauwde antwoorden in het verschiet stelt. Met een grote zin voor verantwoordelijkheid legt VERMEERSCH zijn boreling in het bedje van contingenties en tegenstrijdigheden. De titel van het boek doet onvermijdelijk denken aan DOSTOJEVSKI's '*Aantekeningen uit het ondergrondse*'. Ook dat boek is geschreven in een tentatieve trant die de lezer door zijn koortsachtige mededeelzaamheid in een maalstroom van elkaar weersprekende waarheden onderdompelt. Het verhaal van de hoofdpersoon blijft onaf en eindigt abrupt.

Precies zo vergaat het een rechtszaak. Door een in de bus dwarrelende oproepingsbrief ziet VERMEERSCH zich voor een beschuldigde geplaatst. In de rechtszaal stelt hij vast dat de kans dat men tot betekenisvolle communicatie komt, uiterst gering is. De dader, het slachtoffer, de lekenrechters: allen blijven zij verweesd achter met knagende vragen die de zuiverheid van de strafprocedure niet verdraagt. In dit geval is dat een goede zaak. VERMEERSCH komt erdoor uit bij een speurtocht naar de oorsprong van die beperkingen en bij een oproep om eindelijk ernst te maken met de beschikbare alternatieven. Het gevangeniswezen acht hij een kwalijk bedrijf, en andere vormen van afdoening worden onder de aandacht gebracht.

VERMEERSCH beijvert het herstelrecht met grote stelligheid. Echter, het is zeer de vraag of deze verkwikkende blik van een 'buitenstaander' wel goed in staat is om voorbij het dartelevoorkomen van het herstelrecht te lonken, of om de talrijke mankementen van slachtoffer-dadergesprekken te doorprikken. Geheel volgens de geldende systematiek wordt een dader gedurende het hele verloop van de strafprocedure slechts 'beperkt' op zijn verantwoordelijkheid voor strafbare feiten aangesproken. 'Beperkt', aangezien die aanspreekbaarheid begrensd moet blijven tot die aspecten die het misdrijf aangaan en niet de volledige persoon of alle dimensies van diens leven omvat. Om die reden wordt de strafprocedure opgevat als herstel van de geschonden publieke rechtsnorm. Herstel van die norm wordt bereikt aan de

hand van een debat tussen het Openbaar Ministerie (als representant van de gemeenschap) en de verdachte, onder toezicht van de rechter; participatie in deze procedure door het slachtoffer wordt niet wenselijk geacht, en zij omvat voorts de afwijzing van consensuele en onderhandelende vormen van afdoening. Het herstelrecht breekt met die procedurele schotten en vat het misdrijf primair op als een conflict dat aan de betrokkenen toebehoort en dat door hen onderling moet worden beslecht. Aanhangers van herstelrecht beargumenteren onder andere dat het herstelrecht beter geschikt is om afkeuring van de normovertreding te communiceren naar de dader, die zich hierdoor minder in zijn waardigheid aangetast zou voelen en derhalve meer betrokken op het verdriet en het lijden van het 'zichtbare' slachtoffer (RAES, 2007).

Het herstelrecht komt in België en Nederland rond de eeuwwisseling van de grond en surft op ontwikkelingen in de Angelsaksische wereld (*restorative justice*). Zo wordt het in een door de Nederlandse socioloog Bas VAN STOKKOM samengestelde bundel voor België benaastigd door Lode WALGRAVE (het strafrecht stigmatiseert en beantwoordt het geweld met tegengeweld, en de dader wordt erdoor niet aangemoedigd om deel te hebben aan een constructief antwoord op het door het misdrijf geschapen probleem), en voor Nederland door John BLAD (de legitimiteit van de strafprocedure dient een door de justitiabele aanvaarde en overgenomen afwijzing van de omstreden handeling te omvatten). Het feit dat herstelrecht breekt met het traditionele publiekrechtelijke karakter van de strafprocedure (strafrecht als middel om willekeur en emotionaliteit van de private wraak en vergeldingsdrang te vermijden), komt echter ook op kritiek te staan. Zo wijst Paul DE HERT erop dat waar het continentale strafrecht – in historisch en theoretisch opzicht – van een private schade een publieke zorg maakte, de staat zich thans enkel nog lijkt te kunnen legitimeren onder verwijzing naar gekrenkte private belangen; ook dreigt deze privatisering van het strafrecht voorbij te gaan aan de onvergelykbaarheid van de posities van het slachtoffer en de verdachte of dader: in de traditionele publiekrechtelijke redeneertrant kan de strafprocedure slechts legitiem zijn indien de rechtsbescherming van deze laatste en diens rechten van verdediging in voldoende mate gewaarborgd zijn.¹

Vooralsnog is tot op heden niet gebleken hoe het herstelrecht ertoe kan komen om de rechtsbescherming tegen normhandhaving te verwerklijken. Evenmin is uit empirisch onderzoek gebleken of het herstelrecht wel bij machte is om de onderliggende oorzaak van deviant gedrag uit een samenleving weg te snijden (het bezwaar tegen traditionele opvattingen aangaande de strafprocedure). VERMEERSCH pretendeert in '*Aantekeningen bij een moord*' geen definitief antwoord te geven op de vragen en uitdagingen waarvoor de verdedigers van het herstelrecht zich geplaatst zien, of om het pleit te beslechten in het voordeel van het laatste. Wel worden de in academische kringen gekende euvels in de strafrechtssketen (het feit dat de procedure een vorm van eenrichtingscommunicatie is, de overbezetting van de gevangenis, het slachtoffer dat in de kou blijft staan) er op empathische wijze in aangeraakt, en aan de hand van concrete voorbeelden worden de pluspunten van herstel bereflecteerd. De grote verdienste van '*Aantekeningen bij een moord*' is dat VERMEERSCH een groot vertrouwen put uit de gedane vaststelling dat het ervaren onrecht niet mag worden weggemoffeld en dat de kwetsbaarheid van alle bij een misdrijf betrokken personen op elkaar aangewezen blijft. Voor het slachtoffer, zo stelt hij vast, voldoet enkel de strafprocedure hoegenaamd niet: therapeutische steun bieden blijft nodig, en een vorm van rechtstreekse communicatie met de dader is vaak zalvend. Ook de dader ervaart een strafprocedure als pijnlijk en kan steun vinden in het feit dat zijn kwetsbaarheid als legitiem wordt onderkend. In een tijd waarin er

1 Voor de genoemde bijdragen van WALGRAVE, BLAD en DE HERT, zie VAN STOKKOM (2004).

een vinnige storm van strafpopulisme door onze contreien waart en het strenge straffen op veel bijval lijkt te kunnen rekenen, is dit boek een meer dan welgekomen lappendeken van intelligente inzichten voor zowel professionals als leken.

REFERENTIES

- RAES, A. (2007). Een communicatieve en participatieve justitie? Een onderzoek bij het openbaar ministerie als hedendaagse bestraffer. In J. CHRISTIAENS, E. ENHUS, A. NUYTIENS, S. SNACKEN & P. VAN CALSTER (Eds.), *Criminologie: tussen kritiek en realisme. Liber amica/orum Christian Eliaerts* (pp. 281-293). Brussel: VUB Press.
- VAN STOKKOM, B. (Ed.) (2004). *Straf en herstel. Ethische reflecties over sanctiedoeleinden*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.